

УДК 321.01(477)

Особливості політичного простору України (60-ті – початок 90-х рр. ХХ ст.)

Олег Траверсе,
доктор політичних наук,
професор кафедри соціології
та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

У статті розглядаються особливості політичного простору та інституційного устрою України в останню третину ХХ століття.

Ключові слова: політичний простір, політичні інститути, еліта, номенклатура.

The particularities of political space and institutional system in a third part of the 20th century are considered in the article.

Keywords: political space, political institutions, elite, nomenclature.

Актуальність

Інституційні зміни в Україні відбуваються за загальними закономірностями розвитку соціуму. Найвідчутніша трансформація політичного простору відбувається у часи проголошених реформ. Говорячи про історію реформаторства в Україні, слід мати на увазі, що вони завжди стикаються з труднощами, пов'язаними з готовністю соціуму до них. Мабуть, найбільш радикальною була спроба реформувати суспільство за допомогою комуністичних ідей («земля селянам», «фабрики робітникам» тощо). Спроба М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри та інших використати потенціал українського соціуму виявився невдалим. Політичні керманічі по-різному ставились до реформ – відомі реформи В. Леніна, Й. Сталіна, М. Хрущова і «не реформуй» Л. Брежнева.

Політична реформа М. Горбачова та його соратників, яка була започаткована керівництвом СРСР у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., виявила нездатність «системи» до сприйняття більш-менш кардинальних

змін [5]. Український варіант неомодернізаційних перетворень поки що себе не проявив.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що зміни політичного простору дослідники характеризують за інституціями суспільно-політичного устрою держави. Розглядаються як окремі (легітимізовані, формалізовані) інститути (президентства, парламентаризму та ін.), так і ті інституції, які тривалий час залишаються в тіні (неформальні), хоча й справляють потужний вплив на політику. Сучасні неінституціоналісти розробляють поняття «неформального» інституту та намагаються структурувати їх різновиди в інституційній системі соціумів [4]; визначаються ключові інституціональні проблеми європейської системи колективної безпеки [3] тощо.

Метою статті є розгляд політичного простору та інституційних змін в Україні у 60-і – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу

Функціональні межі просторів різного роду у політичній системі українського суспільства мають свою специфіку. Правовий простір організації влади 1960 – 1980 рр. насамперед був скерований на збереження тоталітарності політичного режиму, що формалізується та юридично фіксується (в конституції, законі). Спроба порушити існуючу систему шляхом правового реформаторства виявила нездатність до змін окремих ланцюгів, що її створювали.

Український політичний простір існує як своєрідна просторова система координат соціального виміру на кшталт державного закладу. Звичайний територіальний вимір (у вигляді умовних кордонів) доповнюється структурно-функціональним, який визначається сферою дії політичної системи та її складових на різних рівнях суспільної організації. У цьому сенсі уніфікованість просторів впливу тих чи інших асоціацій (партій, суспільних організацій, профспілок і т. ін.), дії політичних інститутів (наприклад, влада центру та місцевого рівня), меж політичного та економічного управління, сфери політичного життя суспільства і особистого життя людини в умовах тоталітаризму набуває своєї завершеності і майже втрачає відмінності.

В ході аналізу організації політичного простору «радянського типу» такі явища як держава, влада та її ресурси, політика, політичний капітал, номенклатура, правлячий клас, політична еліта можна визначити як базові. У радянській політичній системі компартія була інтегрована з інститутами держави. За цих умов радянська держава повністю привласнює собі політичну владу як інструмент примусу, водночас виступаючи організацією, яка керує суспільством. Всі недержавні актори є або надзвичайно слабкими або відсутні зовсім. За цих умов політичний простір країни з назвою СРСР перебуває під повним контролем компартії-держави.

Олег Траверсе

Еволюція політичного простору України являла собою складний політико-правовий процес, який мав й етнокультурні особливості. Зокрема, визначились прерогативи влади партії, органів управління та інших складових політичної системи, а також здійснено спробу визначити легітимність співвідношення між ними. Набуло оновленої якості співвідношення просторів централізованої політичної влади та децентралізованої. Водночас, у післявоєнні десятиліття поступово відчувається неузгодженість між загальнодержавними цілями та пріоритетами окремої особи в суспільстві; між методами управління та новими вимогами часу.

У структурно-функціональному вимірі політичний простір України має умовні межі політичної дії і відповідні зони їх взаємопроникнення. Йдеться про міру поширення впливу політичних сил, співвідношення полів влади по горизонталі (в межах поля влади на місцевому рівні) та по вертикалі (де має місце встановлення зв'язків і співвідношення взаємовпливів центру та периферії). Вони функціонують як центри політичного впливу різного штибу та рівня.

За часів радянського правління український політичний простір офіційно розміщується в межах адміністративно-територіального поділу. Хоча у культурно-етнічному вимірі він виходить за ці межі (наприклад, діяльність української діаспори). Як складова загальної системи соціального простору (поряд з економічним, культурним, національним та ін.), політичний простір повністю або частково з ними перетинається, оскільки просторова протяжність політичних процесів передбачає не лише фізичний (територіальний), а й соціетальний вимір.

Зважаючи на поліструктурованість явища політичного простору, зауважимо, що процеси взаємодії полів влади не мають лінійної залежності. Політичний простір на рівні місцевого самоврядування, або на рівні регіону, не завжди співпадає з політичними просторами політичних закладів обласного рівня. Йдеться про те, що на номінальному та практичному рівнях існують розбіжності між реальними і нормативно задекларованими межами політичного простору України.

У відносинах між різними секторами суспільного життя політичний простір виконує (у полі політичної дії) своєрідну інтеграційну функцію. Зокрема, політичне керівництво було зведене до транслявання та неухильного виконання декретів з центру, що в дійсності відбувалось як господарське адміністрування. Як утворення, український політичний простір має як державну, так і позадержавну генезу. Це пояснюється геополітичними, культурними, історичними, правовими та іншими особливостями.

Залежний статус України (який фактично був до 1991 р.) існував у формі переддержавності радянського зразка. В'язкість динаміки розвитку політичної системи СРСР створили нові суспільні умови. Вони вимагали удосконалення владної системи і трансформацій у політичній активності.

В першу чергу, йдеться про ідеологічну складову, оскільки саме її засобами намагались переконати певний сегмент громадян країни в тому, що влада їх розуміє, відповідає їх суспільно-політичним очікуванням, потребам, інтересам. Тобто водночас відбувається внутрішній процес самоусвідомлення влади (у вигляді частини номенклатури як партійної еліти), її самооцінки (адекватної чи ні) та спрямований на зовні процес підтримання позитивних уявлень про владу у частини соціуму. Проте здевальвована ідеологія марксизму-ленінізму стала неспроможною виконувати свої провідні функції. Вона остаточно втратила вплив на розвиток суспільних процесів, перетворившись на декораційне тло режиму.

Услід за неонституціоналістами ми виходимо з припущення про те, що система законів (незалежно від ступеня їх формалізації) являє собою суспільний капітал, віддача від якого змінюється з плином часу. Поведінка політичних акторів може або укріплювати цей капітал, або зменшувати його (при відмові від встановлених законом вимог), або розмивати основи політичної структури, або підтримувати їх. Все залежить від того, яка лінія поведінки буде здаватись акторам найбільш раціональною.

Закономірним чином зруйнована В. Ленінінм феодальність через організовану партією комуністів особисту залежність людей оновлюється завдяки діяльності тієї самої політичної сили, яка її руйнувала. «Нерідко модифікація старого, наприклад, відтворення архаїчних принципів самодержавства – під видом диктатури пролетаріату, кріпосництва – під назвою колективізації, демократичного централізму – під знаком президентської вертикалі стають більш важливими сутнісними характеристиками нового стану системи, ніж поверхові новації» [1].

Умовою входження до політичного класу є здатність керувати людьми. Йдеться, насамперед, про наявність організаторських здібностей, а також матеріальної, моральної, інтелектуальної та інших переваг. Саме цих якостей номенклатурному середовищу у своїй масі явно не вистачало. Партійна еліта як віртуальна група поповнювалась з комуністів. Відбувалась кристалізація політичної верхівки, що призводило до її закритості (це вузьке, доволі замкнене коло осіб з достатньо постійною й обмеженою їх кількістю). Водночас, комуністична партія як напіввідкрита група оновлювала свої лави тим людським ресурсом, який ніс у собі дух нового часу, проте скоректований і зрощений тією ж партією (наприклад, комсомол).

У часи лібералізації тоталітаризму ці два процеси були розбалансовані, коли верхівка ставала більш замкненою, відірваною не лише від народу, а й від партійних керівників, нижчих за рангом. Вона відрізняється сильними внутрішніми зв'язками, які мають відчутну вагу порівняно з оточенням. Ця еліта передбачає виключність, особливі критерії відбору та участі в її функціонуванні. У соціальній ієрархії представники політичної еліти посідають найвищий щабель.

Олег Траверсе

Номенклатура як контролююча група, яка є частиною класу або соціального прошарку, має реальну політичну владу, володіє можливістю впливати на всі без винятку функції і дії суспільства. Її представники є носіями найбільш яскраво виражених політико-управлінських функцій і якостей. По-суті організована меншість керувала більшістю.

Поява політичної комуністичної еліти зумовлюється організованістю партії, оскільки еліта виступає першочерговою гарантією існуючої влади. Окрім того, вплив структури партійної організації передбачає неминуче формування еліти. Тобто організаційна структура стимулює елітарність і вивисує прошарок керівників. Отже номенклатура (тобто партійна еліта) існує як об'єктивний результат розвитку суспільно-політичних структур та інституціалізації впливів у цих структурах.

В умовах зростання суперечностей між частиною суспільства і політичною верхівкою, конфліктів всередині самої політичної еліти існувала практика так званого «універсалізму» партійного функціонера. В кінцевому результаті вона призводила до зниження професіоналізму. Уповільнена динаміка політичного життя породжувала конфлікти за близькість до керівника.

Значна частина дослідників підтримує теоретичні погляди, які одержали назву «революції еліт». У теоретичному розгляді перенос акцентів на конфлікт між різними прошарками у політичній страті суспільства став висуватися як першопричина радикальних змін. Раніше влада розглядалася лише як засіб побудови комуністичного суспільства. Згодом перспективи досягнення світлого майбутнього стають ілюзорними, а влада перетворюється із засобу на мету.

Водночас, з уваги не можна випускати те, що політична еліта як інститут не співпадає з інститутом правлячого класу (в реаліях номенклатурної партії-держави) ні за обсягом, ні за змістом. Еліта є виконавчим комітетом правлячого класу, лише його частиною, яка кількісно є значно меншою. Окрім того еліта може бути суттєво стриманішою за формою прояву своїх дій, оскільки до управлінської діяльності правлячий клас залучає найбільш здібних представників усіх прошарків населення.

Ця обставина забезпечує політичній еліті не лише надходження свіжих сил, а й надає можливість створювати ілюзію демократичності формування еліти. Утім, вихідці із «соціальних низів», які увійшли до еліти, не можуть утвердитися без відповідної інтеграції у панівному класі.

Відносини між елітою і панівним класом не є лінійними. Партійна еліта набуває певної самостійності стосовно правлячого класу (номенклатури) у процесі здійснення своєї керівної функції. Окрім того, враховуючи, що правлячий клас представлений групами людей з різними інтересами, еліта отримує можливість не лише лавірувати поміж ними, а й приймати рішення, проти яких може консолідуватись більшість панівного класу.

Ці процеси набули додаткового ускладнення за умов практичної відмови від оновлення і відповідної ротації в українському номенклатурному

середовищі. У цьому відношенні українське керівництво наслідувало практику центру.

Компартійна правляча еліта заперечувала зростання функціональної диференціації існуючих суспільних підсистем. Домодерністський принцип примусу і примусової монополістичної ідеології насаджувався всупереч уявленням про сучасне визнання цінностей окремим індивідом. Як представниця відповідної соціальної бази, українська частина номенклатурного осередку не орієнтована на ефективний захист суспільних інтересів, на створення максимально сприятливих умов для їх реалізації. В першу чергу вона не хоче повертатись до того стану, з якого вийшла сама. Влада для неї є самоцінною.

Безпорадність українських можновладців навколо вирішення принципово важливих питань щодо життя українського соціуму пов'язується з патронатно-клієнтальними відносинами у політичній практиці СРСР. Такі відносини відповідають спрощеним народним уявленням про відносини з владою: мовляв, якщо інтересами широкого людського загалу опікуються щирі представники українського народу (у вигляді відповідного управлінського прошарку), то інтереси трудящих захищаються автоматично.

Специфічність рекрутування української номенклатури полягала в тому, що вона здійснювалась з найбільш «народних» верств (селян або робітників). За своїм походженням вона дійсно була «народною», але не зовсім. Анкетні дані, в основі яких було покладено соціальне положення претендента (та його батьків), приналежність до певної субкультури (привілейованого класу, національності або угруповання), у радянських умовах свідчили про існування закритого типу елітного відбору. Цю ситуацію ускладнював принцип висування на елітні посади «своїх» людей, які демонструють відданість соціальній групі, клану, лідеру.

Таким чином владні стосунки укріплюються, зберігається їх цілісність і цілеспрямованість. Дотримання в системі стосунків жорсткої посадової ієрархічності (поруч з психологічною гомогенністю), сприяє особам, що конкурують поміж собою, зберігати сумісність і не доводити ситуацію до боротьби самолюбств, особистісних розколів в управлінському середовищі.

У 1960-х – 1980-х рр. українська номенклатура змінюється за своєю суттю і структурно, і функціонально. «В лоні радянської бюрократичної верстви наступило внутрішнє пересунення в напрямі збільшення питомої ваги периферійних, провінційних елементів» [2], відмічають спостерігачі. Попри те, що персональний склад політичної еліти змінюється, її посадова структура залишається практично незмінною. Накопичування у цій площині політичних акторів і відповідних їм економічних провайдерів створює особливе коло спілкування щодо вирішення проблем політичного розвитку та пов'язаних із цим стосунків.

Слід звернути увагу на таке: в якості об'єкта своїх інтересів республіканська частина правлячого класу бачить радянську державу як

Олег Траверсе

основний інститут, що здатен вирішити суперечності і виступити лідером трансформаційного процесу. Ця властивість зумовлювалась своєрідністю ментальності радянсько-партійної номенклатури. Свої власні групові, корпоративні інтереси компартійний правлячий клас співвідносить (і навіть отожднює) з державними, вважаючи себе виразником державних інтересів.

Підставою слугує те, що компартія як владна політична сила одноосібно формує управлінські структури різних рівнів і масштабів, які впроваджують і здійснюють відповідну політику, яка, у свою чергу, стає засобом цієї влади. Універсальною властивістю влади є її функціонування окрім політичних процесів ще й в усіх сферах суспільних відносин. Влада інституціоналізується, оформлюється у спеціалізованих закладах, апаратах влади і посадах, в ієрархіях правлячих сил та осіб – лідерів, працівників управління, органів влади на різних рівнях.

Структурування впливових груп політичної еліти відбувається на звуженому полі державних інститутів. Цьому сприяють наслідки люмпенізації більшості населення країни, пов'язане з цим ставлення до громадян як до «електорату», елемента (нехай і суттєвого) призначення за рахунок вдаваних виборчих процедур.

Серед основних властивостей української частини правлячого класу є, по-перше, утвердження орієнтацій на сильний центр, який здатен виступати не лише в ролі соціального арбітра, а й задавати тон, основні контури і механізми всім перетворенням. По-друге, посиленням ролі індустріальних (регіональних) еліт у розподілі ресурсів, який супроводжується перерозподілом впливу між елітами, де головна увага зосереджується навколо вибору тієї моделі суспільного розвитку, яку необхідно втілити в життя.

Поряд з цим, ситуація ускладнюється наявністю тривалого протиріччя між різними частинами українських елітних угруповань. Істотним елементом впливу на політичні рішення виступають позиції індустріальної еліти (яку, в основному, складають впливові групи регіональної еліти) та тих позаелітних груп українського суспільства, які вона представляє. Зміни в інституційній конфігурації політичного простору починають розглядатись з точки зору їх відповідності інтересам регіональної (індустріальної) частини правлячого класу. Вона складається лише на достатньо високих рівнях оволодіння політичною сферою і є результатом узгодження колізій як суспільного, економічного, так і культурно-історичного, політичного розвитку. Її складовими є усвідомлення віддаленої мети та умов здійснення політики, навколишнього культурно-історичного середовища, цивілізації, а також розуміння власної історико-політичної унікальності.

Висновки

Політичний простір України являє собою складний політико-правовий та культурний процес. Загострюються протиріччя між існуючою

структурою влади та соціокультурними умовами життєдіяльності соціуму. Стабілізація інституту номенклатури періоду «застою» значною мірою загальмувала стимули до розвитку економіки і зумовила соціальну напруженість. Бюрократична еліта виявилась нездатною вирішити завдання становлення індустріально-єтократичного суспільства. Перехід до постіндустріального етапу вимагав не стабільності, а суттєвої зміни як соціальних структур, так і політичних інститутів.

Література:

1. **Ильин М. В.** Ритмы и масштабы перемен (О понятиях «процесс», «измерение», «развитие» в политологии) / М. В. Ильин // Политические исследования. – 1993. – № 2. – С. 59.

2. **Лисяк-Рудницький І.** Україна в еволюції радянської системи / Историчні есе; [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавриків, Я. Грицак, А. Дешиця, Г. Киван, Е. Панкеева]; в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – 1994. – С. 309.

3. **Мандрагеля В.** Європейська система колективної безпеки: інституціональні проблеми / Володимир Мандрагеля // Політичний менеджмент. – 2011. – №1 (46). – С. 133-140.

4. **Рибій О.** Неформальні політичні інститути: сутність, класифікація, результати діяльності / Олена Рибій // Політичний менеджмент. – 2011. – №1 (46). – С. 34-42.

5. **Траверсе О. О.** Політичне лідерство та керівництво доби «лібералізованого» тоталітаризму в СРСР: український контекст (60-ті початок 90-х рр. ХХ ст.). – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. – 268 с. – С. 14.